

IV. FORMACJA LITURGICZNA

Ks. Kazimierz Matwiejuk

Liturgia jako szkoła jedności

Wstęp

Każdego roku, w ramach tygodnia modlitw o jedność podzielonych chrześcijan, powraca okazja przyswajania tradycji chrześcijaństwa wschodniego, zwłaszcza tradycji bizantyjskiej. W tej tradycji trwa Kościół greckokatolicki. Ta tradycja jest treścią życia eklesjalnego wielu chrześcijan ortodoksyjnych. Bogactwem chrześcijaństwa bizantyjskiego jest liturgia. Ona jest jednocześnie uświęceniem i kultem. Jest szkołą budowania jedności.

Liturgia jest mistagogią w misterium paschalne Chrystusa oraz w tajemnicę Kościoła. Misterium paschy wcielonego Słowa, mocą Ducha Świętego, jest sakramentalnie uobecnianie w czynnościach liturgicznych, najpełniej w celebracji Eucharystii. Jest też kultem, którym człowiek, obdarowany zbawieniem, wielbi Boga. Czyni to m.in. przez modlitwę adoracji i dziękczynienia, także prośby, również prześlągania. Liturgia, jako *lex orandi* Kościoła, wyraża jego *lex credendi*¹.

Przebóstwienie człowieka dokonuje się uświęcającą mocą misterium zbawienia, które mocą Parakleta aktualizują się w świętych celebracjach. A Kościół wschodni celebrować Liturgię św. Jana Chryzostoma, także Liturgię św. Bazylego², raz w roku Liturgię św. Jakuba brata Pańskiego, oraz Liturgię Darów uprzednio poświęconych³. Tak doświadcza przebóstwienia swoich członków. Potwierdzeniem tego duchowego procesu jest nawrócenie człowieka oraz jego umiejętność bycia bezinteresownym darem dla bliźnich. To jest warunek do budowania jedności. Liturgia św. Jana Chryzostoma jest szkołą prawdziwej jedności. Jest ona celebrowana przez prawosławnych i katolików.

1. Liturgia bizantyjska

W czasach apostołskich prężnym ośrodkiem chrześcijaństwa, poza Jerozolimą, była Antiochia syryjska⁴. Tu wyznawców Chrystusa nazwano chrześcijanami (Dz

¹ Zob. J. Nowak, *Relacje zwrotne w potrójnej normie liturgicznej*, w: *Confitemini Domino, quoniam bonus. Księga pamiątkowa dedykowana śp. ks. prof. Adamowi Durakowi (1949-2005)*, red. J. Nowak, Warszawa 2007, s. 37-45.

² Liturgię św. Bazylego celebrować się dziesięć razy w roku, mianowicie: w wigilię Bożego Narodzenia i Epifanii, w niedziele Wielkiego Postu, z wyjątkiem niedzieli Palmowej, w Wielki Czwartek i w Wielką Sobotę oraz w uroczystość św. Bazylego, zob. A. J. Nowowiejski, *Msza święta, cz. II*, Warszawa 2001, s. 1411.

³ Liturgia praesantificatorum nie jest celebrować Ofiary eucharystycznej, ale rozszerzonym obrzędem komunijnym. Jest sprawowana w środy i piątki Wielkiego Postu, kiedy nie celebrować Eucharystii.

⁴ Antiochia była stolicą prowincji Syrii i ważnym ogniskiem kultury greckiej. Ewangelizacja jej mieszkańców rozpoczęła się ok. 37 r. Tu św. Piotr realizował swoje posłannictwo związane z prymatem. Stąd św. Paweł apostoł i jego współpracownicy wyruszyli na ewangelizację pogan w Azji, Macedonii i Achai, gdzie dla tworzących się wspólnot chrześcijańskich ustanawiali starszych. Czynili to przez mo-

11, 26). Chrześcijaństwo przenikało przez Milet, Efez czy Korynt do Bizancjum, które w 330 r. stało się stolicą wschodniego cesarstwa rzymskiego⁵.

Katedra biskupia konstantynopolitańska w III w. należała do metropolii w Heraклеи. Od soboru konstantynopolitańskiego w 381 r. zajmowała drugie miejsce w precedencji kościelnej po Aleksandrii⁶. W Bizancjum celebrowano Liturgię św. Bazylego, bpa Cezarei Kapadockiej (330-379)⁷. W jego życiorysie Amphilochiusz z Nicei zamieścił informację, że ten Ojciec Kościoła przez 6 dni modlił się o łaskę ułożenia liturgii z modlitw przez Boga podanych. Pan Jezus miał mu się ukazać siódmego dnia i podać spisany cały tekst liturgii⁸. Liturgię św. Bazylego sprawowano w Konstantynopolu, gdy Grzegorz z Nazjanzu (330-390), serdeczny przyjaciel Bazylego, został biskupem tego miasta nad Bosforem⁹. Za pontyfikatu w stołecznym Konstantynopolu antiocheńczyka, św. Jana Chryzostoma, dotychczasowy sposób celebrowania tu misterii zbawienia został ubogacony elementami liturgii Dwunastu Apostołów, znanej w tradycji antiocheńskiej. Tak rozpoczęty proces kształtowania się liturgii trwał jeszcze wiele dziesięcioleci¹⁰. Liturgia św. Jana Złotoustego wybrzmiewała nade wszystko w kościele Hagia Sophia, dedykowanym Mądrości Bożej¹¹. Ta świątynia pełniła także funkcję cesarskiego kościoła dworskiego. Była miejscem reprezentacyjnym patriarchy oraz cesarza.

dlitwę i włożenie rąk (Dz 14, 23), zob. J. Daniélou. *Od początków do końca trzeciego wieku*, w: *Historia Kościoła*, red. R. Aubert i in., przeł., M. Tarnowska, Warszawa 1984, s. 34.

⁵ Bizancjum było kolonią grecką, założoną ok. 660 r. przed Chr. W 324 r. miasto otrzymało nazwę Konstantynopol. Od 1930 r. oficjalną nazwą jest Stambuł. Jest miastem, które znajduje się na dwóch kontynentach. Leży nad Cieśniną Bosfor, łączącą morza Marmara i Czarne. Oba brzegi Bosforu łączą mosty Bosforski (dł. 1074 m.), zbudowany w 1973 oraz Mehmeta Zdobywcy, ukończony w roku 1988 (dł. 1090 m.), zob. H. I. Marrou, *Od prześladowań za Dioklecjana do śmierci Grzegorza Wielkiego (303-604)*, w: *Historia Kościoła...*, s. 201 oraz Stambuł, w: http://pl.wikipedia.org/wiki/Bizancjum_%28kolonia_grecka%29, (luty 2009).

⁶ H. I. Marrou, *Od prześladowań...*, s. 236.

⁷ Bazyli urodził się w Cezarei Kapadockiej, w rodzinie chrześcijańskiej. Kształcił się w Konstantynopolu, a w latach 352-356 studiował w Atenach, gdzie zaprzyjaźnił się z Grzegorzem z Nazjanzu. Po powrocie do Cezarei został nauczycielem retoryki. Ok. 358 r. przyjął chrzest a sześć lat później święceńia prezbiteratu. Po śmierci biskupa Cezarei Kapadockiej, Euzebiusza, w 370 roku został jego następcą. Jest autorem anafory eucharystycznej, zob. F. Drączkowski, *Patrologia*, Lublin – Pelplin 1998, s. 186-188.

⁸ A. J. Nowowiejski, *Msza święta*, cz. I, Warszawa 2001, s. 1443.

⁹ Św. Grzegorz z Nazjanzu był teologiem, retorem, poetą. Ma tytuły Ojca i Doktora Kościoła. W latach 379-381 był biskupem Konstantynopola. Następnie został biskupem Nazjanzu. Zasłynął jako obrońca nauki o Trójcy Świętej, Chrystusie i boskim macierzyństwie Maryi, zob., J. Grzywaczewski, *Porozmawiajmy o początkach chrześcijaństwa*, Warszawa 1999, s. 79-81.

¹⁰ Jan, zwany Złotoustym, urodził się około 350 r. W 386 r. został wyświęcony na prezbitera. Pełnił urząd kaznodziei w rodzinnym mieście. W 398 r. został bpem Konstantynopola. Na skutek intryg, w 403 r. został złożony z urzędu. Umarł na wygnaniu w 407 r. Znane są jego katechezy chrzcielne, zachowane w rękopisie z IX w. a odnalezione w klasztorze na górze Athos, zob. J. Klinger, *Istota prawosławia*, Warszawa 1983, s. 127-141; J. Brinktrine, *Msza Święta*, Warszawa 1957, s. 25.

¹¹ Świątynię budowano przez pięć lat pod kierunkiem Antemiosza z Tralles i Izydora z Miletu. Była poświęcona w obecności cesarza Justyniana I, w dniu 27 grudnia 537 r. Po zdobyciu Konstantynopola w 1453 kościół Hagia Sophia przekształcono na meczet. Pozostał nim do 1934, kiedy Kemal Atatürk zorganizował tu muzeum, zob. J. Maier, *Zachować i odnowić wiarę. Rozwinięte i późne średniowiecze, 1000-1499*, w: *Kronika chrześcijaństwa*, przekł. E. Gola i in., Warszawa 1998, s. 204.

Cerkiew bizantyjska otrzymała własny wystrój wnętrza. Jej trzy zasadnicze części symbolizowały trzy sfery życia duchowego człowieka; przedsionek symbolizował oczyszczenie, nawa główna z ikonostasem jest symbolem oświecenia, a prezbiterium zjednoczenia z Bogiem¹². Ikonostas jest oryginalnym elementem w przestrzeni celebracyjnej w cerkwi bizantyjskiej¹³. Jego kształt powstawał w ciągu wieków. Między IV a VII w., na balustradzie, która oddzielała prezbiterium od nawy kościelnej, pojawiły się kolumny. Do nich z czasem przymocowywano zasłony, które zaciągano po zakończeniu celebracji. W epoce triumfu obrońców obrazów nad ikonoklastami (IX w.) zaczęto tam zawieszać ikony Jezusa Chrystusa i Bogarodzicy. Ikonostas ukształtował się ostatecznie na przełomie XIV i XV w. Symbolizuje on niebo, szczególne miejsce przebywania Boga. Niebo jest wypełnione świętymi. Pełny ikonostas ma zasadniczo pięć rzędów – *jarusów*. W świątyniach wielkich klasztorów zdarzają się nawet siedmiorzędowe ikonostasy.

Poszczególne jarusy mają określone przesłanie teologiczne. W ikonostasie umieszcza się ikony Zbawiciela, także święta lub świętego, na cześć których poświęcono świątynię, również ikony Matki Bożej i świętego, czczonego w danej wspólnocie eklezjalnej, także ikonę Deesis¹⁴. Jej treścią jest tronujący Chrystus w otoczeniu Matki Bożej i św. Jana Chrzciciela. Są także ikony apostołów i dwunastu wielkich świętych¹⁵.

W ikonostasie są też ikony proroków, którzy zwiastowali narodzenie Chrystusa i prorokowali o Jego życiu, śmierci i zmartwychwstaniu oraz ikony zmartwychwstałego Kyriosa, Trójcy Świętej, także ikony świętych praopców w wierze¹⁶.

Ikonostas jest ważnym elementem podczas Boskiej Liturgii. Posiada troje drzwi, w tym drzwi królewskie. Przez *carskije wrata* wnosi się Ewangeliarz i dary ofiarne do konsekracji. Przed ikonostasem, w środkowej części *solei*, tzn. podwyższenia, dokonuje się proklamacja słowa Bożego. Tam też udziela się Komunii św.

2. Boska Liturgia jako droga ku jedności z Bogiem i ludźmi

Liturgia jest darem Pana Jezusa. On ustanowił misteria, nade wszystko Eucharystię¹⁷. Podczas tego aktu modlił się o jedność tych, którzy w Niego uwierzą (J 17, 11). A w tym sakramencie dał ludziom siebie. Jego obecność, wraz z całym dziełem zbawienia, jest aktualizowana w różnych czynnościach liturgicznych, szczególnie w celebracji Eucharystii. Chrystus nie określił jednak szczegółowo sposobu

¹² Zob. A. Mień, *Sakrament. Słowo. Obrzęd*, tł. Z. Podgórzec, Łuków 1992.

¹³ Gr. eikón - obraz oraz stásis - pozycja, umiejscowienie - ściana z ikonami, zob. E. Smykowska, *Ikonostas*. Mały słownik, Warszawa 2002, s. 36-38.

¹⁴ Zob. P. Nowakowski, *Eschatologiczny charakter liturgii wschodniej obrządku bizantyjskiego*, w: *A świątyni w nim nie dojrzałem...Liturgia i eschatologia*, red. K. Porosło, Kraków 2012, s. 71.

¹⁵ Są to: Narodzenie Bogarodzicy, Podwyższenie Krzyża Pańskiego, Ofiarowanie Najświętszej Maryi Panny, Boże Narodzenie, Chrztost Chrystusa (Objawienie Pańskie), Spotkanie Pańskie (Ofiarowanie Pańskie), Zwiastowanie Pańskie, Przemienienie Pańskie oraz Zaśnięcie Najświętszej Bogarodzicy, zob. A. Mień, *Sakrament...*, s. 70-92.

¹⁶ E. Smykowska, *Liturgia prawosławna*, Warszawa 2004, s. 31-33.

¹⁷ J. Meyendorff, *Teologia bizantyjska*, tł. J. Prokopiuk, Warszawa 1984, s. 243-255; A. C. Calivas, *Życie sakramentalne*, w: *Prawosławie. Światło wiary i źródło doświadczenia*, red. K. Leśniewski, J. Leśniewska, Lublin 1999, s. 175.

jej celebrowania. Obrzędy liturgiczne są dziełem Kościoła. One kształtowały się na przestrzeni wieków. Na zasadzie inkulturacji zostały włączone w służbę misterium śmierci i zmartwychwstania Wcielonego Słowa.

Sakramentalne uobecnienie tajemnicy paschy Chrystusa dokonuje się na ołtarzu mszalnym. W Liturgii św. Jana Chryzostoma ołtarz, stół Pański – *prestoł*, symbolizuje grób Chrystusa. Jest przykryty trzema obrusami, które przypominają całun, w który było owinięte ciało ukrzyżowanego Zbawiciela, także chustę, *sudar*, w którą była owinięta Jego głowa. Chusta jest symbolem chwały Bożej¹⁸.

Celebracja Boskiej Liturgii wymaga korporału. Bizantyjski *antymins* jest jedwabną chustą, w którą są wszyte relikwie świętych, zwłaszcza męczenników. W starożytności celebrowano liturgię na grobach męczenników. Męczennicy mieli szczególnie udział w tajemnicy śmierci i wywyższenia Chrystusa. Są wzorem heroicznej wierności wobec Niego.

Stół ofiarny, tzw. *żertwiennik*, służy do przygotowania darów ofiarnych. Jest on symbolem złołka Jezusa Chrystusa oraz Golgoty. Na tym *proskomidionie* (gr. prothesis) przechowuje się kielich – *potyrion*, patenę – *dyskos*, gwiazdę – *gwiezdi-ca*, łyżeczkę, kopię, welony i gąbkę do puryfikacji naczyń liturgicznych. Tu w obrzędzie *proskomidii* kapłan przygotowuje święte dary, czyli chleb – *prosforę*, oraz wino do Eucharystii.

Przygotowanie darów polega na tym, że celebrans z pięciu prosfor wyjmuje odpowiednią ilość cząstek i rozmieszcza je na patenie¹⁹. Na środku *dyskosa* umieszcza Baranka, *Agniec*, z napisem: IC XC NIKA – Jezus Chrystus zwycięża. Z innych prosfor wyjmuje cząsteczki na cześć Matki Bożej, na pamiątkę świętych, mianowicie: Jana Chrzciciela, proroków, apostołów, męczenników, hierarchów i mnichów. Są też cząstki symbolizujące żywych i umarłych. Cząstki ułożone obok Baranka ukazują symbolicznie, że cała ludzkość uczestniczy w celebracji Najświętszej Eucharystii. Ona też jest zaproszona do udziału w uczcie z ciała i krwi zmartwychwstałego Pana. On jest sprawcą przebóstwienia. Chrystus pogłębia w odkupionych udział w boskiej naturze, w której trwają od chwili chrztu świętego. Zmartwychwstały pragnie, by oni mieli życie Boże w obfitości (J 10, 10).

Podczas celebracji Boskiej Liturgii ochrzczeni uczestnicy pod przewodnictwem wyświęconego szafarza wchodzą coraz głębiej w misterium zbawienia, które się dzieje „teraz”²⁰. W wymiarze liturgicznym wchodzenie w misterium Chrystusa Zbawiciela rozpoczyna się od uświadomienia własnej grzeszności. Dlatego wybrzmiewa prośba o Boże miłosierdzie: „Zmiłuj się nad nami, Panie, bo w Tobie nadzieję złożyliśmy; nie gniewaj się bardzo na nas, ani nie pamiętaj nieprawości

¹⁸ A. Mień, *Sakrament...*, s. 48.

¹⁹ Kościół zachodni, od X w. do celebracji Eucharystii używa chleba praśnego, jak Chrystus podczas Ostatniej Wieczerzy. Chrześcijanie wschodni używają prosfor z zakwasem. Tłumaczą, że praśny chleb stanowił pokarm tylko podczas dni paschalnych, tamże, s. 49.

²⁰ Anamneza liturgiczna jest kategorią czynności liturgicznych, która polega na wspominaniu i jednoczesnym sakramentalnym uobecnianiu niepowtarzalnego misterium zbawienia, dokonanego przez Chrystusa ukrzyżowanego i zmartwychwstałego, A. J. Nowowiejski, *Msza św. cz. I*, Warszawa 2001, s. 30-38; R. Cantalamessa, *Eucharystia nasze uświęcenie*, Warszawa 2004, s. 21; B. Nadolski, *Leksykon liturgii*, Poznań 2006, s. 85-89.

naszych, lecz wejrzyj i teraz łaskawie jako miłosierny i wybaw nas od nieprzyjaciół naszych, bo Ty jesteś Bogiem naszym, a my ludem Twoim, wszyscy jesteśmy dziełem rąk Twoich i wzywamy Twego imienia”²¹.

Mistagogia liturgiczna dokonuje się w klimacie wiary. Ona pomaga zrozumieć sens sprawowanych obrzędów. Dlatego wybrzmiewa słowo Boże, które rodzi i ożywia wiarę. Proklamacja słowa Bożego jest poprzedzona tzw. Małym Wejściem. Podczas śpiewu troparionów²² i kondakionów²³, celebrans lub diakon, wnosi księgę Ewangelii. Jest ona znakiem Chrystusa obecnego w swoim słowie. On przemówi do swego zgromadzonego ludu. Słowo Boże jest jednym z istotnych elementów zbawczego dialogu Boga z człowiekiem.

Liturgię wiernych rozpoczyna prośba kapłana, zanoszona do Boga o łaskę owocnego uczestnictwa w liturgii eucharystycznej. „Dozwól, byśmy służyli Ci zawsze z bojaźnią i miłością, przyjęli bez zarzutu i bez obawy potępienia Twoje święte tajemnice i z łaskawości Twojej osiągnęli Tve niebieskie królestwo”. A wybrzmiewający hymn cherubinów przypomina, że liturgia eucharystyczna jest ikoną liturgii niebieskiej, sprawowanej przez Chrystusa wśród aniołów w niebie. Wierni, którzy biorą udział w ziemskiej liturgii eucharystycznej, na wzór cherubinów wysławiają Boga stwórcę i Zbawiciela.

Procesji z darami, zwanej Wielkim Wejściem, towarzyszy śpiew z radosnym „Alleluja”. On przypomina, że męka i śmierć Chrystusa oraz Jego zstąpienie do otchłani, są etapami Jego drogi do zwycięskiego zmartwychwstania. Przykrycie darów na ołtarzu welonem symbolizuje zdjęcie ciała Chrystusa z krzyża i owinięcie go w prześcieradło przez Józefa oraz złożenie do grobu w nadziei zmartwychwstania Ukrzyżowanego.

Prefacyjna akklamacja „Święty, święty, święty, Pan Bóg Zastępów! Pełne jest niebo i ziemia Twojej chwały! Hosanna na wysokościach! Błogosławiony przychodzący w Imię Pana! Hosanna na wysokościach” jest żywą reakcją wiernych na modlitwę dziękczynną Kościoła i wskazuje, że sprawowana liturgia jest miejscem spotkania z Ukrzyżowanym, który zmartwychwstał i żyje pośród swojego ludu. To spotkanie jest możliwe dzięki wydarzeniu z Wieczernika, gdzie Jezus w noc przed śmiercią na krzyżu ustanowił sakramentalny obrzęd tej ofiary i swoje Ciało i Krew uczynił pokarmem i napojem na życie wieczne dla wierzących w Niego.

Dzięki liturgicznej anamnezii uobecnia się ofiara krzyżowa Pana Jezusa. On siebie wydał w ręce ludzi. Ci Go ukrzyżowali. Ukrzyżowany mocą swojej ofiary, która była znakiem Jego bezgranicznej i bezinteresownej miłości, zniszczył mur wrogości, który oddzielał ludzi od Boga oraz między sobą. On wszystkich, także tych, którzy Go krzyżowali, ogarnął zbawczą miłością.

²¹ Na podstawie anafory św. Jana Chryzostoma: www.kostmoloty-parafia-unicka.siedlce.opoka.org.pl. (09.10.2009).

²² Krótki hymn liturgiczny, który wyraża sens obchodzonego święta albo przypomina ważniejsze wydarzenia z życia świętego, A. Smykowska, *Liturgia prawosławna...*, s. 85.

²³ Kondakion jest to krótka pieśń liturgiczna na cześć święta, świętego lub tajemnicy dnia, wskazującą przewodnią myślą dnia liturgicznego, tamże, s. 41.

3. Mszalna komunია ze Zbawicielem

Komunia eucharystyczna jest owocem uczestnictwa w celebracji Wielkiej Tajemnicy Wiary. Uczta eucharystyczna jest integralnym elementem celebracji mszalnej. W Boskiej Liturgii Komunia św. jest udzielana zawsze pod obiema postaciami. Tak pełniej uwidacznia się jej wymiar uczy. Spożywanie zmieszanych w kielichu Najświętszych Postaci wskazuje na potrzebę brania w posłuszeństwie, jak Chrystus, wszystkiego w swoim życiu, co ma wymiar trudu, zwłaszcza doświadczeń niezrozumiałych, aby się spełniała w codzienności nie nasza, ale Boża wola (Mt 26,42).

Na początku obrzędów komunijnych wybrzmiewa wymowna zachęta przewodniczącego celebracji: „Z bojaźnią Bożą, wiarą i miłością przystąpcie. Błogosławiony, który idzie w imię Pańskie. Oto Pan i Bóg nam się ukazał”. W tym kontekście są zrozumiałe słowa św. Jana Chryzostoma, który pisał, że „Straszne są tajemnice Kościoła; straszny jest ołtarz! Straszna i niewymowna jest komunია świętych tajemnic. Bez specjalnej pomocy łaski Bożej żadna dusza ludzka nie mogłaby znieść ognia tej ofiary, nie będąc przezeń całkowicie zniszczona”²⁴.

Personalistyczny wymiar Komunii uwydatnia sposób jej przyjmowania. Wierni podchodzą do Komunii jeden za drugim, mając ręce skrzyżowane na piersiach. Podają swoje imię, a przyjąwszy Święte Dary, całują stopkę kielicha. Celebrans zaś podając łyżeczką Najświętsze Postacie włącza w formułę komunijną imię komunikującego. Mówi: „Sługa Boży N. przyjmuje najdroższe i święte ciało i krew Pana i Boga i Zbawiciela naszego Jezusa Chrystusa na odpuszczenie grzechów swoich i na życie wieczne, amen”.

Jezus zmartwychwstały, obecny pod postaciami chleba i wina, jest prawdziwym pokarmem i napojem na życie wieczne. Dzięki takiej formie Jego obecności jest możliwe spożywanie Jego ciała i krwi. Eucharystyczna wspólnota z Nim umożliwia przyjęcie Jego stylu myślenia i działania²⁵. Pozostawanie we wspólnocie ze Zmartwychwstałym uzdalnia człowieka do bycia w komunii z każdym innym człowiekiem. Trwający w Chrystusie potrafi też przyjąć krzyż miłowania nieprzyjaciół.

Po Komunii św. wybrzmiewa pieśń: „Ujrzełiśmy prawdziwe światło, przyjęliśmy Ducha niebieskiego, znaleźliśmy wiarę prawdziwą, adorując nierozdzielną Trójcę, gdyż Ona nas zbawiła”. Obrzędy liturgiczne, modlitwy, również pieśni po Komunii św. przypominają, że w Eucharystii, mocą Ducha Świętego, zostało uobecnione całe zbawcze dzieło Jezusa Chrystusa. Komunikujący zaś dostąpił udziału w Jego śmierci i zmartwychwstaniu oraz został obdarowany owocami Ducha Świętego.

²⁴ Zob. Św. Jan Chryzostom, *Homilie do Ewangelii św. Jana*, 46, 4, PG 59, 261; Tenże, O kapłaństwie, 3, 4, PG 48, 642), za: R. Cantalamessa, *Eucharystia...*, s. 61.

²⁵ „Nie co innego sprawia przystępowanie do Stołu Pańskiego, tylko to, że przemieniamy się w Te-go, którego pożywamy”, Leon Wielki (+ 461), *Mowa 12 o Męce*, 7, w: Leon Wielki, *Mowy*, przekł. K. Tomczak, Poznań 1957, s. 298.

Zakończenie

Dzięki liturgii człowiek uczestniczy w rzeczywistości zbawczej, która w Boskiej Liturgii jest „dzisiaj” sakramentalnie aktualizowana. Istnieje bowiem liturgiczna droga uświęcenia. Liturgia, jako miejsce i sposób kontynuacji dzieła zbawienia, skutecznie wprowadza wierzących w paschę Chrystusa. Wszystkie elementy celebracji liturgicznej prowadzą ku tajemnicy wcielonego Syna Bożego przez nawrócenie, które dokonuje się w klimacie wiary. Metanoja usuwa to, co w uczestnikach liturgii jest ze starego człowieka, który jest zapatrzony w siebie. Otwiera zaś na proces kształtowania się nowego człowieka, który na wzór Chrystusa, jest posłuszny Ojcu i bezinteresowny w miłości bliźnich.